

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДІЕСЛІВ ВЗАЄМНО-ЗВОРОТНОГО СТАНУ

У статті здійснено аналіз дієслів взаємно-зворотного стану з погляду комунікативно-прагматичного представлення їх як двосуб'єктних предикатів та специфіки їхньої реалізації на формально-синтаксичному рівні речення.

Ключові слова: категорія зворотності, взаємно-зворотні дієслова, суб'єкт, об'єкт, предикат, семантична валентність, синтаксична сполучуваність.

У сучасній лінгвістиці в центрі уваги досліджень перебуває проба лема функції як основного

поняття функційної граматики, тісно пов'язаного з категоризацією об'єктивного світу й відображенням у мовній картині того чи того етносу. У пізнанні світу людиною найсуттєвішим постає розрізнення речей (предметного світу) та ознак, що в мовознавстві відображено у поділі повнозначних частин мови на назви предметів (іменники) та ознакові слова (дієслова, інші іменні слова та прислівники).

Дієслово як лексико-граматичний клас ознакових слів виражає динамічні ознаки, на відміну від інших ознакових слів, які виражають статичні ознаки. Лексична категоризація тісно пов'язана з граматичною, яка відображає поняттєву (семантичну) категоризацію об'єктивних відношень і характеризує ту чи ту частину мови з погляду синтагматичних зв'язків та особливостей функціонування в синтаксичних побудовах. Категорійні значення поняттєвих категорій у семантичній структурі дієслів (аспектуальні, темпоральні, кількісні, модальні та ін.), у різних розрядах, групах, підгрупах представлені формальними засобами як значення граматичних категорій.

Однією з граматичних категорій дієслова є категорія стану, яка виражає відношення дії (стану, процесу) до суб'єкта та об'єкта.

Метою пропонованого дослідження є аналіз дієслів взаємно-зворотного стану з погляду їхнього призначення й виявлення специфіки реалізації двосуб'єктності на семантичному і формально-синтаксичному рівнях речення-висловлення.

В українській лінгвістичній традиції категорію зворотності трактують як лексико-граматичну, яка виражає спрямування процесу на його суб'єкт або до сфери суб'єкта [9; 177]. Сема зворотності в усіх зворотних дієсловах виражена постфіксом *-ся* (за походженням це зворотний займенник), яка в дієсловах різних підгруп зворотних дієслів вербалізує своєрідну зворотність. Традиційно зворотні дієслова поділяють на власне-зворотні, загально-зворотні, взаємно-зворотні, активно-безоб'єктні, пасивно-зворотні та ін.

Зворотність із погляду семантичного передає відношення особистісних, соціальних, моральних стосунків між людьми, а також осмислені людиною процесуальні вияви поведінки осіб, інших істот та властивості предметів. На сучасному етапі розвитку мовознавства такі категорії потрактовують як функційно-семантичні, які розглядають на основі їхньої польової організації за моделлю: «функціонально-семантичне поле – семантична категорія, розглядувана в єдності із системою засобів її вираження в конкретній мові» [3; 289].

Ядро поля взаємності як одного зі складників поля зворотності становлять неперехідні дієслова переважно доконаного виду (одновидові або ті, що утворюють імперфективні форми недоконаного виду, та недоконаного виду), які входять до часових, кількісних або інших родів дії, аспектуальні значення яких нашаровуються на основне лексичне значення та на категорійне значення взаємності. Сему взаємності містять у своєму лексичному значенні і деякі безпрефіксні дієслова.

«Мовна парадигматична система, – пише О. В. Бондарко, співвідноситься з проекцією на висловлення» [3; 291]. Внутрішньослівна організація сем представляє інваріант лексеми, а в реченні-висловленні зміст слова варіюється залежно від ситуації й наміру мовця, але в межах тієї чи тієї лексико-семантичної групи (підгрупи) слів обов'язково зберігається інтегральна категорійна сема, змінюються тільки синтагматичні зв'язки, що відповідно впливає на контекстне осмислення змісту висловлення. Так, у взаємно-зворотних дієсловах сема взаємності представлена стосовно двох осіб, яких об'єднують спільні почуття любові, кохання в особистому житті (*любитися, кохатися, одружитися, милуватися*) та зовні виявлювані у взаємних процесах (*цілуватися, обніматися, пригортатися*). Водночас сема взаємності властива дієсловам, які передають значення взаємності не тільки між двома особами, а й між кількома (багатьма) особами, іншими істотами

(боротися, вітатися, змагатися, брататися, зустрічатися, гризтися, кусатися, зчіплюватися та ін.). У такому вияві двосуб'єктність сприймається як двосторонність процесу. Категорійне значення взаємності по-різному реалізується в структурі речення, оскільки семантична валентність дієслова-предиката залежить від його лексичного значення, а синтаксична сполучуваність зумовлена фокусом представлення ситуації мовцем (адресантом). Реальні онтологічні властивості речей і ситуацій постають у висловленнях на взаємодії лексичного значення предиката, денотативного статусу його актантів, граматичних значень часу і виду дієслівної форми (Г.А.Золотова, А.П.Загнітко, М.І.Калько та ін.).

Комунікативна стратегія мовця (адресанта) полягає у виборі комунікативних намірів і розподілі частин інформації за комунікативними складниками та встановленні порядку їхнього розташування, у налаштуванні комунікативної структури висловлення на певний комунікативний режим, стиль (епічний, розмовний) та ін. [5; 129].

За словами Г. О. Золотової, тактика тексту визначає прийоми і принципи поєднання одиниць, які створюють додаткові смисли – і конструктивно-семантичні, і суб'єктивно-оцінні. Тактика обирається й організується текстовою стратегією його автора [6; 456].

Стан дієслова-предиката як вираження відношення процесу, стану до суб'єкта й об'єкта пов'язаний із семантичною категорією персональності, насамперед на основі протиставлення особи суб'єкта й особи об'єкта в ситуації мовлення.

Суб'єкт як мисленнєвий аналог носія предикативних процесів, стану, відношень у певній події, ситуації [9; 706] у семантичному синтаксисі становить ядро предикатно-аргументної структури. Семантичний суб'єкт як агент протиставлений об'єктові дії, а як комунікативний (із погляду актуального членування) є *темою* (відомим). Компонент, що передає нове для адресата мовлення, позначено терміном *рема*. Такий підхід до трактування функцій семантичних компонентів речення запропонували вчені Празької лінгвістичної школи В. Матезіус, Б. Гавранек, Й.Вахек та ін. [4; 31], а в україністиці уперше використав О. С. Мельничук, але як синтагматичне членування речення [8]

Специфіка зворотного стану дієслів полягає в тому, що постфікс *-ся* виключає семантичний об'єкт (прямий додаток), хоча з погляду комунікативно-прагматичного, об'єктом може виступати і сам суб'єкт.

У семантиці взаємно-зворотних дієслів наявна сема взаємності, яка синтаксично представлена двосуб'єктністю, а реалізована як певне відношення стосовно двох осіб або однієї особи з багатьма (чи між двома угрупованнями, сторонами). На формально-граматичному рівні двосуб'єктність нормативно вербалізується формою множини дієслова-предиката, що координує з формою множини особових займенників *ми, ви* та особово-вказівного *вони*. Наприклад: *Швидко, швидко ми побачимось, Рідна матінко моя* (Олександр Олесь); *На мить вони зустрілися очима – стара й молода* (В.Шевчук).

Особовий займенник *ви* обмежений функційно тими ситуаціями, коли мовець звертається до адресата в безпосередньому діалозі. У випадковій звертання до адресата виступає модель «дієслово у формі дійсного або наказового способу і координовані з ним у множині форми двох суб'єктів, виражені займенником *ви*» (частіше імпліцитним), реально означеним звертанням: *Кохайтеся, чорноброві, Та не з москалями* (Т.Шевченко), де другий суб'єкт (*москаль*) представлено орудним відмінком, який на формально-синтаксичному рівні займає позицію додатка.

Позиції суб'єктів взаємного процесу експлікують також числівники *два, двоє, обоє*, прислівник *удвох*. Наприклад, у романсі: *Коли розлучаються двоє, за руки беруться вони і плачуть, і тяжко зітхають, без ліку зітхають, сумні* (Переклад із Генріха Гейне); або пор. у прислів'ї: *Де двоє б'ються, третій не мішається; А два роди – два древніх і славних роди навіть в такому океані, в таких безмежних нетрях не могли розминутися* (І.Багрянйй).

У реченні-висловленні суб'єкти можуть також бути представлені двома відмінковими формами займенників чи іменників за моделлю: один формою називного відмінка, а другий – формою орудного з прийменником *з*: *ми з тобою, зустрінемося; Дмитро з Оленою порадилися і мирно розійшлися*.

У з'ясуванні інформативно-референційного змісту речення як події, факту чи ситуації необхідно враховувати роль суб'єктивно-прагматичних чинників, пов'язаних з особою мовця. У мовленнєво-мислительній діяльності вчені розрізняють функції автора повідомлення і реципієнта. Автор здійснює об'єктивацію думки, тобто її вербалізацію засобами мови, а діяльність реципієнта полягає в сприйманні знаків тексту зовнішніми рецепторами й осмисленні змістово-

фактуальної інформації тексту (Ф.С.Бацевич, О.Л.Каменская, О.О.Селіванова, В.Д.Шинкарук та ін.). Як зазначає В.Д.Шинкарук, у суб'єктно-предикатній структурі суб'єкт завжди предметний: «Будь-яка ознака пов'язана з двома типами суб'єктів: диктумним (носієм ознаки) і модусним (мовцем, спостерігачем, тим, хто є моційно вболіває, думає, оцінює), які не завжди є тією самою особою» [11; 213]. Стосовно синтаксичних конструкцій речень із предикатом, який представляє стан або процес як вияв взаємності у почуттях і ставленні між двома суб'єктами (одного з одним), можна констатувати, що суб'єкт як мисленнєвий *аналог носія* предикативності (стану, процесу, відношень у певній ситуації) і *суб'єкт-мовець* не збігаються, оскільки у свідомості мовця наявна модусна рефлексія, виражена через його комунікативно-прагматичні інтенції на відображення оцінно-емоційної характеристики. Тому взаємність може реалізуватися в ситуації мовлення як суб'єктно-об'єктна, якщо мовець передає спогади або своє прагнення (чи іншої особи) до позитивних змін. Наприклад: *А Василій Другий тим часом діяв з іншого боку. Він послав у Середнь до Андронові дружини Варвари таємного листа, в якому досить прозоро натякав на те, що чував про їхнього сина Івана -Владислава і хотів би породичатися для щастя царственої сестри імператорів Константина і його, Василя, Анн и*

(П.Загребельний). У цьому висловленні йдеться про бажання одного суб'єкта зблизитися з іншим, ініціатива йде від одного суб'єкта, а другий представлено як того, з ким мав бажання породичатися граматичний об'єкт.

Взаємно-зворотні дієслова на позначення виявів процесуальної взаємодії (*змагатися, боротися, битися, побитися, посваритися, розвестися та ін..*) функціонують як синтаксичні конверсиви, семантика яких ґрунтується на протиставленні фізичного або психічного стану двох суб'єктів, один із яких перемагає, радіє, а другий переживає невдачу. Так, команди, що змагаються, взаємно ставлять цілі на перемогу, але одна перемагає, а друга терпить невдачу. Синтаксичні конверсиви реалізуються у такому разі формами однини дієслів-предикатів та суб'єктів. Водночас мовець може характеризувати позитивно одного суб'єкта (себе) та своє ставлення (негативне) – до іншого: *Не хочу за партою сидіти з Олегом – він б'ється* (тобто провокує, щоб побитися вдвох, або нападає без причин).

Різна перспектива позначуваної ситуації мовцем зумовлює зміну представлення категорійного значення взаємності. У когнітивній семантиці це явище розглядається як профілювання ситуації у виявах семантичних або синтаксичних конверсивів. Саме категорійне значення стану дієслів може реалізуватися також у заміні активного звороту на пасивний зі зміною відмінкових форм на позначення суб'єкта та об'єкта або в заміні конструкції із соціативними (складеним) підметом, що позначає два суб'єкти, на простий підмет, з яким координує свою форму присудок у формі однини, та непрямий додаток в орудному відмінку. Лексичні й синтаксичні конверсиви відображають взаємність або її причиново-наслідкові зв'язки. Відповідно в таких конструкціях мовець наголошує на характеристичності одного із суб'єктів. Наприклад: *А там як синнув грішми, так запорожці за ним роєм: «Іван Мартинович, Іван Мартинович!» А він, ледачий, з усіма обнімається да братається, да горілкою поїть* (П.Куліш); *Коли у Стамбулі Ібрагім познайомився з багатим венеціанським купцем Луїтці Грїті, то перша їхня розмова велася теж по-грецьки* (П.Загребельний); *З Ягничем – старшим Чередниченко здавна товаришує* (О.Гончар); *В степу вже літо розмовляло з вереснем* (Ліна Костенко).

Коли словоформа орудного з прийменником представляє семантичного суб'єкта, формально представленого як граматичного додатка, то фокус взаємної дії впливає на форму числа присудка, оскільки додатково на значення активної дії нарощується значення характеристичності процесу. Отже, комунікативна стратегія мовця – адресанта у відповідній ситуації реалізується на граматичній атракції, за якої відмінкові форми суб'єктів зближуються функційно: словоформа орудного відмінка, як і форма номінатива, виражає семантичного суб'єкта. Сему взаємності, крім постфікса –*ся*, виражає прийменник з як знак соціативності, можливої і в конструкціях з однорідними членами (суб'єктними компонентами) та з дієсловами-предикатами без постфікса –*ся*, наприклад: *Маланка з Гафійкою ідуть курною дорогою...* (М. Коцюбинський).

Атракція граматична властива і займенниковим формам типу: *я з тобою, я з ним (нею), він з нею, він із нами (з вами), ти з ним (з нею, з ними), з усіма та ін..*, у яких відбувається зближення за граматичним значенням числа, наприклад: *Ми з тобою не сварилися; але: Олена пересварилася з усіма сусідами; [Діти]*

часто сварилися одне з одним, а потім мирилися (Розм.). Взаємно-зворотне дієслово зі значенням стану може приєднувати об'єктний компонент зі значенням знаряддя або засобу дії, наприклад:

Сторони *перегукувалися* ясеновими калаталами (В.Кучер). Пор. також: *Дуби і клени зчепилися одні з одними гіллям* (В.Собко) – *Дуб і клен зчепилися один з одним гіллям*.

Названі процеси потверджують положення І. О. Бодуена де Куртене: «Мозкові у відношенні (стосовно – М.П.) мови властива здатність здійснення симетрії, гармонії між змістом і формою, отже, зближення за формою того, що є близьким за змістом і, навпаки, зближення за змістом того, що є близьким за формою, а також розрізнення у формі того, що відрізняється за змістом...» [2; 226].

У тлумачному Словнику української мови (11-т) взаємно-зворотні дієслова тлумачаться з позицій формально-синтаксичного складу членів речення за запитаннями як до керованих форм іменника у функції додатка (*з ким, з чим*), подекуди витлумачено сполуками: «*один з одним*», «*між собою*» або ремаркою «*і без додатка*». Наприклад: **Вітається**... недок. *До кого, з ким і без додатка*;

Висловлюватися, виражати жестом вітання під час зустрічі, здоровкатися [СУМ, т. I, с. 687]; **Боротися**, *борюсь, борешся*, недок. 1. *З ким і без додатка. Схопивши один одного, намагатися подужати супротивника, перемогти... // з ким Воювати з ким-небудь, битися проти когось. З що ж боролись ми з ляхами? За що ж ми різались з ордами? (Шевч., 1951, 227) // з чим. Намагатися подолати затамувати в собі які-небудь почуття, бажання. Еней борюється з своїм, сердега, горем, слізьми, бідняжка, обливався (Котл, I, 1952, 87) [СУМ т. I, с.220].* Зазначимо, що останнє речення ілюструє інше значення зворотності: не взаємності, а психічного стану суб'єкта – себе самого. Ясно, що автори Словника осмислено характеризують «фокус» представлення мовцем ситуацій за контекстом, але кваліфікацію зворотності дієслів-предикатів можна було б доповнити прикладами, які містять суб'єктно-предикатну основу, представлену основними моделями із займенниками *ми, ви, вони* та зі сполуками *один з одним, між собою*.

Отже, дослідження речень-висловлювань із дієсловами-предикатами взаємно-зворотного стану у різних комунікативних ситуаціях виявило значну кількість варіантних моделей представлення двох суб'єктів на семантико-синтаксичному рівні залежно від настанови адресанта висловлення та реалізаційна формально-синтаксичному рівні речення.

Різна перспектива позначення ситуації мовцем має вияв у синтаксичних конверсивах і граматичній атракції, що відображає здатність мови забезпечувати симетрію й гармонію між зміст том і формою, як і, навпаки, між формою і змістом.

Основною моделлю репрезентації семи взаємності двох осіб є дієслівний предикат у формі множини та координована з ним форма множини особових займенників *ми, ви* й особово-вказівного *вони*. Займенник *ви* функціонує у безпосередньому діалозі з адресатом, який може бути означений звертанням (у кличному відмінку).

Двосуб'єктність семантична може бути реалізована за моделями, в яких займенники *я* ужито з іменним словом у формах називного та орудного відмінків з прийменником *з*, які на формально-синтаксичному рівні речення можуть займати різні позиції – підмета і додатка, але непрямого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник / Ф.С.Бацевич. – К. : Вид. центр «Академія», 2004. – 342 с.
2. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. : II / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М. : Изд-во Академии СССР, 1963. – 391 с.
3. Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка / А.В.Бондарко. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.
4. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы / В.Вахек (при участии Й.Дубского). – М. : Прогресс, 1964. – 351 с.
5. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 378 с.
6. Золотова Г.А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г.А.Золотова, Н.К.Онипенко, М. Ю. Сидорова. – М., 2004. – 544 с.
7. Калько М. І. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові. Монографія / М. Калько. – Черкаси Видавець Чабаненко Ю, 2008. – 384 с.
8. Мельничук О.С. Синтаксичне членування речення // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. За з аг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 431-509.
9. Селіванова Олена. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.Селіванова. – Полтава: Довкілля. – К., 2010. – 844 с.
10. Словник української мови: В 11-ти томах. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
11. Шинкарук В.Д. Категорії мову і диктуму у структурі речення / В.Д.Шинкарук. – Чернівці, 2002. – 272 с.

REFERENCES

1. Batsevich F. S. (2004). *Osnovy komunikatyvnoi lingvistyky: Pidruchnyk*. [The foundations of communicative linguistics: Tutorial] Kyiv., 2004. – 342 p .
2. Boduen de Kurtene I. A (1963). *Izbrannyye trudy po obshchemu jazykoznaniiyu. T. : II* [Selected works on about the future of linguistics] M oskow. 1963. – 391 p .
3. Bondarko, A. V. (2002). *Teorya znachenya v systeme funktsyonalnoy grammatiki: Na materiale russkogo yazyka*. M oscow: Yazyki slavianskoy kultury,. – 736 p .(Studia philologica)
4. Vahek J. *Lingvisticheskiy slovar Prazhskoy shkoly*. M oskow, [Theory of meaning in the system of functional grammar: On the Russian language] 1964. – 351 p .
5. Zagnitko, A. P. (2001). *Teoretychna gramatyka ukraiyins'koyi movy. Syntaksys* [Teoretical grammar of Ukrainian. Syntax]. Donetsk, DonNU, 662 p
6. Zolotova G.A. *Kommunikativnaya grammatika russkogo jazyka* [Communicative grammar of the Russian language] M oskow., 2004. – 544 p .
7. Kalko M . (2008). *Aspektualnist: katehoryzatsiya, klasyfikatsiya i reprezentatsiya v suchasniy ukrainskiy literaturniy movi: Monohrafiia*. [Aspectuality: categorization, classification and representation in contemporary Ukrainian literary language] Cherkasy : VydavetsChabanenkoYu.,. 384 p .
8. M elnychuk O.S. *Syntaksychni chlenuvannya rechennya* . Kyiv, 1982. –P. 431-509.
9. Selivanova Olena. *Suchasna lingvistika: terminologichna enciklopediya* [M odern linguistics: terminological encyclopedia] Poltava: Dovkillja. – Kyiv, 2010. – 844 p .
10. Slovník ukraiyns'koy movy: V 11-ti tomah. – Kyiv Nauk. dumka, 1970–1980.
11. Shinkaruk V.D. *Kategoriyi modusu i diktumu u strukturi rechennya* [Categories of modus and dictum in sentence structure] Chernivtsy, 2002. – 272 p .

The article is dedicated to the analysis of verbs of the reciproca –reflective state from the point of their communicative and pragmatic concept as doublebubrect predicates and the peculiarities of their realization in formal –bun tactic sentences.

Key words: the category of reflectiveness, reciprocal–reflective verb, suspect, object, predicate , semantic valency, syntactic combinability.